

УДК 159.923.2:331.54

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Поліщук С.П., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Якименко Ю.В., студентка
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті розглядаються основні підходи до вивчення особистісного аспекту професійного самовизначення. Систематизовано загальні положення теорії здібностей особистості та сформульовано визначення здібностей як психологічних складових професійного самовизначення особистості, що проявляються у здійснюваній нею діяльності, визначають її успішність.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна орієнтація, загальні та спеціальні здібності, діяльність, професійний розвиток.

В статье рассматриваются основные подходы к изучению личностного аспекта профессионального самоопределения. Систематизированы общие положения теории способностей личности и сформулировано определение способностей как психологических составляющих профессионального самоопределения личности, которые проявляются в осуществляемой ею деятельности, определяют ее успешность.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, профессиональная ориентация, общие и специальные способности, деятельность, профессиональное развитие.

Polishchuk S.P., Jakimenko U.V. THE PSYCHOLOGICAL COMPONENT OF PROFESSIONAL SELF-IDENTITY

In the article are examined the main approaches to the study of the personal aspect of professional self. Is systematized the theory of general abilities and personality is the definition of psychological abilities as components of professional self-identity, manifested in ongoing activities, determine its success.

Key words: professional self-determination, professional orientation, general and special abilities, activity, professional development.

Постановка проблеми. Проблеми, пов'язані з професійним розвитком людини, постійно знаходяться в центрі уваги психологів. У зв'язку з нестабільною соціально-економічною реальністю сьогодення, драматичними подіями, що відбуваються в нашій країні, питання, пов'язані з професійним самовизначенням особистості, її самореалізацією у професійній діяльності, набули особливої актуальності. Нові соціально-економічні умови висувають усе більш високі вимоги до професіоналізму фахівців з вищою освітою, зокрема їх конкурентоспроможності, мобільності, швидкому пристосуванню до нових умов праці. Усе це вимагає серйозної уваги до особистого і професійного становлення молоді. Перед психологами постало завдання надання допомоги молодим людям, що знаходяться як на порозі професійного вибору, так і на етапі професійного навчання. Для організації такої психологічної підтримки потрібно знання особливостей професійного самовизначення молоді

людини, чинників і умов, що впливають на неї.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб здійснити теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми професійного самовизначення особистості, розглянути здібності як складовий компонент професійного самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз робіт, присвячених вивченню професійного самовизначення, показує, що найбільш розробленими визнані чотири напрямки.

Перший напрямок – вивчення психологічної готовності до професійного самовизначення у підлітковому та юнацькому віці, основ професійного навчання та початкового професійного самовизначення (А.Є. Голломшток, С.С. Гріншпун, Л.Л. Кондратьєва, Е.О. Клімов, Н.І. Крилов, Т.В. Кудрявцев, А.К. Осницький, А.І. Подільський, З.А. Решетова, Б.О. Федоришин, Д.І. Фельдштейн,

Е.А. Фарапонова, В.В. Чебишева, П.А. Шавір та ін.). У цих дослідженнях накопичений багатий теоретико-емпіричний матеріал про умови і механізми професійного самовизначення, що здійснюється в рамках особистісного самовизначення у старшому підлітковому та юнацькому віці. Слід визнати, що це один з найбільш розроблених в проблематиці професійного самовизначення напрямків.

Другий напрямок включає вивчення формування профпридатності і проблему профвідбору (В.О. Бодров, К.М. Гуревич, Т.Т. Джамгаров, Л.Г. Дика, Д.М. Завалішина, Ю.М. Забродін, В.П. Зінченко, В.М. Муніпов, К.К. Платонов, Ю.К. Стрелков, В.Д. Шадриков, Дж. Тіффін, Є. Маккормік та ін.). Головний напрям досліджень полягає у вивченні психологічних і психофізіологічних передумов до різних професій, виявленні умов і детермінантів формування профпридатності, розробці методів її діагностики. Науковці виокремлюють чотири групи факторів, які мають істотний вплив на формування придатності до професії. У першу групу входять соціально-економічні фактори. Приналежність людини до певної соціально-економічної формації визначає те, що пропонує їй суспільство. У першу чергу це відноситься до спектру професій, перспектив їх зміни і розвитку, способів і знарядь праці, технічної оснащеності, потреб суспільства в тих чи інших фахівцях. Другу групу складають соціально-психологічні фактори. Це соціальне оточення, яке формує людину як до вступу на професію (сім'я, школа, професійні навчальні заклади), так і протягом усього періоду активної трудової діяльності, тобто в період перебування в трудовому колективі. До третьої групи слід віднести фактори власне психологічні. Це психічні функції людини (пам'ять, мислення, увага, моторика тощо), її здібності (загальні та спеціальні), особливості особистості (інтереси і схильності), мотивація, ціннісні орієнтації тощо. Всі вони мають важливе значення у свідомому виборі і багато в чому визначають успішність професійного становлення людини. Четверта група факторів, що мають істотний вплив на формування придатності до професії, являє собою індивідуально-психологічні відмінності між людьми, що визначаються, зокрема деякими природними особливостями людини.

Третій напрямок – вивчення окремих аспектів особистості, що формуються у процесі професійного становлення, а саме: ціннісні орієнтації, мотивація, інтереси, установки тощо (А.Г. Здравомислов, І.Г. Кокуріна, В.В. Ольшанський, А.Л. Свенциць-

кий, В.О. Ядов, Е. Strong та ін.). Вченими отриманий цінний емпіричний матеріал про окремі сторони професійного самовизначення особистості.

Четвертий напрямок – дослідження професійного розвитку та професійної типології особистості (М.Я. Басов, О.Ф. Лазурський, Е.С. Романова, Н. Becker, G. Guilford, A. Roe, D. Super, K. Walker, J. Holland, E. Spranger та ін.). На наш погляд, саме цей напрямок досліджень найбільшою мірою реалізував вивчення особистісного аспекту професійного самовизначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початковим етапом вивчення професійного самовизначення є виділення базових компонентів, психологічних складових цього процесу.

Діяльнісний підхід до проблем професійного самовизначення передбачає введення в його базові характеристики мотиваційну і операційно-технічну сторону професійної діяльності. Оволодіння майстерністю передбачає розвиток знань, умінь і навичок, які формуються на основі здібностей, якими володіє індивід на момент початку трудової діяльності (операційна сторона). Здібності, розвиваючись у діяльності, утворюють комплекси професійно важливих якостей, забезпечуючи подальше просування в досягненні майстерності. Саме здібності є однією з найважливіших складових професійного самовизначення особистості, «підштовхуючи» її до вибору певній сфері праці в підлітковому і юнацькому віці, забезпечуючи надалі успішне оволодіння спеціальністю.

Самі здібності формуються на основі природних задатків, які можуть направляти їхній розвиток, сприяти формуванню компенсаторних механізмів, впливати на індивідуалізацію всього процесу діяльності. Тому вивчення індивідуально-психофізіологічних особливостей обов'язково повинно бути включено в систему компонентів процесу професійного самовизначення.

Розуміння особливостей процесу самовизначення в професії неможливе без вивчення структури мотивів особистості, які є основною спонукальною силою вибору професії і прагнення до високих досягнень в ній. Важливість аналізу мотиваційної-потребової сфери особистості для різних аспектів її самовизначення доведена в психології. Ми розглядаємо мотивацію в якості найважливішої складової професійного самовизначення.

Хід професійного самовизначення спрямовується різними аспектами самосвідомості особистості. Адекватні знання про себе, свої можливості, здібності, ціннісні

орієнтації дозволяють обирати найбільш припустимі сфери діяльності. Досягнуті в професії успіхи або невдачі, у свою чергу, корегують уявлення людини про себе, впливають на самооцінку, рівень домагань і самосвідомість в цілому. Отже, самосвідомість має бути також введена у спектр головних складових процесу професійного самовизначення.

Професійне становлення передбачає включення людини в нове соціальне середовище зі своїми нормами спілкування, поведінки, цінностями тощо. Міжособистісні відносини, що складаються в професійному колективі, багато в чому визначають хід професійної адаптації людини, формування її соціального статусу. Тому в складові професійного самовизначення мають бути включені і соціально-психологічні особливості, що визначають місце людини у професійній групі, її соціальний статус. Зрозуміло, названі складові не вичерпують весь зміст професійного самовизначення, але на наш погляд, вони є першочерговими для розуміння психології становлення професіонала.

Таким чином, вивчення професійного самовизначення має проводитися як на індивідуальному, так і на особистісному рівнях.

Зупинимося та детальніше розглянемо здібності як складовий компонент професійного самовизначення.

На кожному етапі професійного розвитку висуваються певні вимоги до моторики, пам'яті, уваги та інших психічних функцій і якостей особистості людини. Під впливом цих вимог у ході оволодіння професією формуються професійно важливі якості, здібності людини, які і забезпечують розвиток необхідних знань, умінь, що визначають кваліфікацію, майстерність.

Під здібностями ми розуміємо вже сформовані і готові до використання системи функціональних органів, що забезпечують успішне оволодіння новими для людини видами діяльності та поведінки. Оскільки діяльність, в ході якої тільки і можуть бути сформовані здатності, має культурно-історичну природу, здібності відносяться до рівня соціального індивіда, тобто виступають підструктурою особистості. При цьому вони відносяться в більшій мірі до засобів, способів досягнення цілей, ніж до їх становлення.

Проблема здібностей незмінно привертала увагу видатних психологів. У психології під здібностями розуміються або вроджені особливості індивіда, або набуті навички та вміння.

Основоположник теорії здібностей Б.М. Теплов зазначає, що зарубіжні вчені або

зближували це поняття з рівнем наявності досягнень суб'єкта, або зводили його до вродженого потенціалу індивіда, що визначає можливості його розвитку в подальшому. Своє ставлення до можливості використання цих термінів Б.М. Теплов висловлює, спираючись на сформульоване ним самим визначення поняття «здатність», в якому виділено три головних ознаки. По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людини від іншої; ніхто не стане говорити про здібності там, де мова йде про властивості, у відношенні яких усі люди рівні. По-друге, здібностями називають не взагалі індивідуальні здібності, а лише ті, які мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності або багатьох діяльностей. По-третє, поняття «здатність» не зводиться до тих знань, навичок чи умінь, які вже вироблені в даній людини [4, с. 33].

Здібності як індивідуально-психологічні особливості вже за самим визначенням не можуть бути вродженими. Вродженими можуть бути анатомо-фізіологічні особливості, природні передумови, задатки, що лежать в основі розвитку здібностей. Задатки, в принципі, визначають можливі напрямки розвитку здібностей, у задатках здібності дані як потенціал, але самі здібності – завжди результат розвитку.

Своєрідний діалектичний зв'язок між здібностями, знаннями та вміннями полягає в тому, що для оволодіння останніми необхідні відповідні здібності, а саме формування здібностей припускає освоєння пов'язаних з відповідною діяльністю знань і умінь. С.Л. Рубінштейн зазначає, що в міру того, як вони освоюються, тобто перетворюються в особисте надбання, вони перестають бути тільки знаннями, вміннями, отриманими ззовні, а сприяють розвитку здібностей [3, с. 53].

Що стосується природних, вроджених чинників, то вони розглядаються як анатомо-фізіологічні задатки, що лежать в основі формування здібностей, самі ж здібності – завжди результат розвитку в конкретній діяльності. На думку Б.М. Теплова, здібності не тільки виявляються, але створюються в діяльності. Про важливу роль природних особливостей, зокрема властивостей нервової системи людини, у формуванні здібностей до різних видів діяльності свідчать дослідження, що проводилися науковим колективом під керівництвом Е.А. Голубевої [1].

Системно-структурний підхід до проблеми здібностей представлено в роботах В.Д. Шадрікова. Здібності визначаються

ним як властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які мають індивідуальну міру виразності, яка виявляється в успішності і якісній своєрідності освоєння і реалізації діяльності. Здібності є властивостями функціональних систем, а задатки – властивостями компонентів цих систем [5, с. 84]. Такий підхід дозволив науковцю класифікувати здібності на основі традиційного поділу пізнавальних психічних процесів. Дослідником виділяються здатності відчуття, сприйняття, пам'яті, уваги, мислення, уваги, психомоторики, аналізується їх структура.

Традиційно прийнято виділяти загальні і спеціальні здібності. У психології співвідношення загальних і спеціальних здібностей розглядається як співвідношення загального і особливого. С.Л. Рубінштейн охарактеризував це таким чином: здібності людини існують завжди в деякій єдності загальних і спеціальних (особливих і одиничних) властивостей. Не можна зовні протиставляти їх один одному. Між ними є і відмінність, і єдність [3]. Загальні здібності забезпечують оволодіння різними видами знань і умінь, які людина реалізує в багатьох видах діяльності.

На відміну від загальних, спеціальні здібності розглядаються відповідно до галузей діяльності і виражаються в їх класифікації і видах (математичні, літературні, художні тощо). В.Д. Шадріков, уточнюючи такий поділ здібностей, пропонує виділяти загальні, особливі і одиничні професійно важливі якості або здібності, підкреслюючи, що будь-яка якість психічних процесів психомоторики може стати професійною важливою якістю і виступити в ролі професійної здатності [5]. Спеціальні здібності найчастіше ототожнюються із здібностями професійними або здібностями, які є основою для майбутньої успішної професійної діяльності.

На нашу думку, коли ми маємо справу з уже сформованою під впливом професійної та інших видів діяльності системою здібностей, то традиційний поділ на два великі класи представляється правомірним, оскільки дозволяє отримати якісно-своєрідні характеристики особистості, представників різних професій. Правомірність виділення загальних і спеціальних здібностей на певному рівні онтогенетичного розвитку особистості підтверджується емпіричними дослідженнями із застосуванням факторного аналізу, проведеними Ч. Спирменом, Л. Терстоном, Дж. Гілфордом та іншими.

На думку Д.М. Завалишиної, структуру професійних здібностей можна представити таким чином.

1) Загальнолюдські здібності – забезпечують особистісні властивості: відповідальність, акуратність. Формування цього базового компонента здібностей пов'язане з вихованням людини як суб'єкта праці (в першу чергу її мотиваційно-потребової сфери).

2) Загальні здібності – вроджені можливості нормальної людини, що є в неї у процесі життєдіяльності в певний історичний момент і в певній культурі.

3) Спеціальні здібності – необхідні для діяльності специфічні якості або рівень розвитку професійно важливих якостей (передбачають тривале заняття даним видом діяльності і часто особливого тренування) [2].

Ми поділяємо позицію Д.М. Завалишиної про важливу роль загальнолюдських здібностей як основи професійного розвитку. Ці здібності є базовими утвореннями, без яких ускладнене або зовсім неможливе формування професійно важливих якостей особистості. Формуванню таких здібностей особливу увагу слід приділяти на ранніх етапах онтогенетичного розвитку.

Зарубіжні психологи виділяють чотири великі групи здібностей: сенсорні, моторні, технічні та професіоналізовані, тобто відповідні до тієї чи іншої професії – менеджерські, артистичні, художні тощо. Як бачимо, ця класифікація не є бездоганною, оскільки виділення груп здібностей проводиться за двома підставами: по-перше, за видами психічних функцій (моторні, сенсорні), по-друге, за видами діяльності. Однак такий розподіл використовується найбільш часто психологами при обговоренні методів діагностики спеціальних здібностей.

Особливістю моторних здібностей є відсутність якогось загального фактора, загальної моторної обдарованості. Про це свідчать емпіричні дані діагностики моторики: результати, одержувані з різних тестів, надзвичайно мало пов'язані між собою. Численні дослідження моторних здібностей призводять психологів до необхідності виділяти цілий ряд самостійних факторів, таких як точність виконання рухів, відповідна орієнтація (здатність знаходити правильну відповідь на різноманітні стимули в умовах високої швидкості їх висування), координація, час реакції, швидкість руху руки, оцінка контролю (вміння контролювати, зміна швидкості і напрямку руху об'єктів), ручна спритність, пальцева моторика, твердість руки, швидкість руху зап'ястя і пальців (наприклад, при роботі з гаджетами), при цьому слід зазначити, що розробка всіх нових діагностичних прийомів вивчення психомоторики приводять до відкриття нових моторних здібностей.

У сенсорних здібностях виділяють різні модальності, але найчастіше дослідженню піддаються слух і зір. Вивчається, наприклад, залежність ефективності і якості діяльності від рівня розвитку сенсорних здібностей, дані про їх розвиток залучаються до аналізу причин травматизму, нещасних випадків тощо.

Психологи розглядають технічні здібності як загальні розумові. Доводять, що поряд з деякою загальною здатністю, яка трактується як загальна технічна обдарованість, або технічний досвід, набутий людиною в роботі з технікою, існують незалежні чинники: просторові уявлення і технічне розуміння. Під просторовими уявленнями мають на увазі здатність оперувати зоровими образами, наприклад, при сприйнятті геометричних фігур. Технічне розуміння – це здатність правильно сприймати просторові моделі, порівнювати їх одна з одною, впізнавати однакові і знаходити різні. Остання група здібностей є найбільш представленою, оскільки об'єднує здатності до різних видів діяльності, і вона називається групою професіоналізованих здібностей. У неї включені художні, музичні, артистичні, менеджерські та інші здібності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. При здійсненні аналізу наукових робіт, присвячених проблемі професійного самовизначення, було виділено чотири напрямки, які за своїми методологічними позиціями найбільшою мірою наближені до сформованого процесуально-динамічного підходу вивчення особистості. У них акцентується увага на безперервності, динамічності, мінливості, напруженості, суперечливості, постійному русі життя людини.

Систематизувавши найбільш загальні положення теорії здібностей особистості, ми сформулювали поняття про здібності як психологічні складові професійного самовизначення особистості, що проявляються у здійснюваній діяльності, визначають її успішність.

Незважаючи на великий інтерес до проблеми здібностей, багато її аспектів мало розроблені, і в першу чергу психологічна теорія здібностей. На наш погляд, краще йде справа з емпіричною стороною розробки цієї проблеми. Однак накопичений в зарубіжній і вітчизняній психології емпіричний матеріал ще не став предметом спеціального узагальнюючого дослідження.

Одержані результати не вичерпують теми дослідження. Необхідно продовжувати вивчення феномена професійного самовизначення, удосконалювати професійно-особистісну модель розробки проектів професійного самовизначення, що дозволить вирішити головні завдання системи професійної орієнтації: підготовки молоді до професійного життя та її життєвого самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность / Э.А. Голубева. – М. : Прометей, 1993. – 306 с.
2. Завалишина Д.Н. Психологическая структура способностей / Д.Н. Завалишина – М. : Наука, 1991. – 254 с.
3. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
4. Теплов Б.М. Избранные труды : в 2 т. / Б.М. Теплов. – М. : Педагогика, 1985– . – Т. 1. – 1985. – 485 с.
5. Шадриков В.Д. Способности и интеллект человека / В.Д. Шадриков. – М. : Издательство Современ. гуманитар. университета, 2004. – 188 с.